भारतातील दारिद्र्याचा प्रश्न आणि दलित एक विश्लेषण

प्रा. डी. जी. चिघळीकर,
सहा.प्राध्यापक अर्थशास्त्र विभाग,

प्रा. अनिल डी. पाटील,
विभाग प्रमुख,राज्यशास्त्र विभाग,

कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,गडहिंग्लज, जि.कोल्हापूर - ४१६ ५०२.

प्रस्तावना :-दारिद्र्य आणि दलित या दोन शब्दांचा फार जवळचा संबंध आहे. दारिद्र्याचा पर्यायी शब्द दलित किंवा दलिताचा पर्यायी शब्द दारिद्र्य असे संबोधल्यास वावगे होणार नाही. कारण भारतीय समाजरचना हीच मुळात विषमतेच्या पायावर उभी आहे. प्रस्थापित समाजव्यवस्थेने हजारो वर्षापासून या देशातील दलितांना दारिद्र्याच्या खाईत लोटण्याचे काम केले आहे. दारिद्र्य ही भारतासमोरील महत्त्वाची समस्या असली तरी दलितासमोरील ती एक महाभयंकर समस्या आहे. दलितांना दारिद्र्यातून बाहेर काढण्यासाठी महात्मा जोतिराव फुले पासून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यापर्यंत अनेक महापुरुषांनी अथक प्रयत्न करुनही म्हणावे तसे यश आले नाही. कारण दलितासमोर एकाच वेळी आर्थिक समस्येबरोबर सामाजिक समस्याही तेवढीच महत्त्वाची आहे. दलित वर्ग हा सामाजिक आणि आर्थिक विषमतेचा बळी ठरला आहे. भारतीय संविधानाच्या अंमलबजावणीनंतर या वर्गाला दारिद्र्यातून बाहेर काढण्यासाठी शासकीय स्तरावर प्रयत्न होत असले तरी त्याची परिणामकारकता फारशी जाणवत नाही. परिणामी दलितेत्तरांपेक्षा दलितांच्या दारिद्र्यांचे प्रमाण जास्त आहे ते कमी करण्यासाठी व्यापक प्रयत्नांची गरज आहे.

संशोधनाचा उद्देश ➤दारिद्र्याच्या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
➤दलितांच्या दारिद्र्याची कारणे व परिणाम अभ्यासणे. ➤दारिद्र्य कमी करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधनाची गृहितके ➤भारतातील इतर कोणत्याही प्रश्नांपेक्षा दारिद्र्याचा प्रश्न जास्त महत्त्वाचा आहे. ➤दलिततरापेक्षा दलितांमध्ये दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त आहे.➤दारिद्र्य निर्मुलन कार्यक्रम योग्य असले तरी अंमलबजावणी व्यवस्थित होत नाही.

संशोधन पध्दती :- शोधनिबंधाच्या अभ्यासासाठी दुय्यम साधनसामग्रीचा वापर केला आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने विविध शासकीय व निमशासकीय प्रकाशने, संदर्भग्रंथ, मासिके, साप्ताहिके, शोधनिबंध व दैनिकांचा आधार घेतला आहे.
संशोधन मर्यादा : भारतातील दारिद्र्याच्या प्रश्नाची व्याप्ती लक्षात घेता सदर शोधनिबंधास अनेक मर्यादा पडतात. या शोधनिबंधामध्ये भारतातील दारिद्र्याचा प्रश्न आणि दलित हा घटक केंद्रीभूत मानून अभ्यास करण्यात आला असला तरी संशोधनासाठी वेळेची, आर्थिक बळाची व मनुष्य बळाची मर्यादा पडते.

दारिद्र्याची संकल्पना :-दारिद्र्य, गरिबी, निर्धनता हे शब्द सामान्यत: एकाच अर्थाने वापरले जातात. समाजातील एक असा भाग असतो की, जो आपल्या उत्पन्नातून जीवन आवश्यक गरजाही पूर्ण करु शकत नाही. अशा समुदायाशी गरीबी, निर्धनता किंवा दारिद्र्याचा संबंध जोडला जातो असे असले तरी दारिद्र्याची संकल्पना देशकालानुसार बदलत असते. दारिद्र्याची जी व्याख्या भारतामध्ये केलेली आहे. ती जपान किंवा अमेरिकेमध्ये लागू पडतेच असे नाही➤पी.डी. ओझा :-''ज्या लोकांना शारीरिक आणि मानसिक आरोग्य राखण्यासाठी जेवढा कमीत कमी खर्च करावा लागतो तो खर्च करण्यासाठी सुध्दा उत्पन्न मिळत नाही ते सर्व लोक गरीब आहेत''.

➤**युनो** :-''ज्या व्यक्तिचे उत्पन्न दरदिवशी एक डॉलरपेक्षा कमी आहे अशा व्यक्तिला गरीब व्यक्ती समजावे.''
➤**भारतीय नियोजन आयोग** :-''ग्रामीण क्षेत्रात ज्या व्यक्तिला प्रतिदिन २४०० कॅलरीज उष्मांक आणि शहरी भागात रहाणा-या व्यक्तीला २१०० कॅलरीज उष्मांक मिळत नाही त्या व्यक्तिस गरीब समजावे''.वरील व्याख्यां वरुन दारिद्र्याची सर्वसामान्य व्याख्या अशी करता येईल की, ''व्यक्तिच्या मूलभूत गरजा भागविण्यासाठी आवश्यक असणा-या आर्थिक क्षमतेचा अभाव म्हणजे दारिद्र्य होय.'
निरपेक्ष दारिद्र्य आणि सापेक्ष दारिद्र्य :-दारिद्र्याचे साधारणपणे निरपेक्ष दारिद्र्य आणि सापेक्ष दारिद्र्य असे वर्गीकरण केले जाते.

➤**निरपेक्ष दारिद्र्य ;Absolute Poverty)** :-जेंव्हा व्यक्ती आपल्या व आपल्या कुटुंबियांच्या आवश्यक गरजांचीसुध्दा पूर्तता त्याला मिळणा-या उत्पन्नातून करु शकत नाही तेंव्हा त्यास निरपेक्ष दारिद्र्य म्हणतात.दारिद्र्यरेषेखाली जगणारे लोक म्हणून या लोकांचा उल्लेख करण्यात येतो. दारिद्र्याच्या या संकल्पनेतील एक महत्त्वाचा दोष म्हणजे कोणत्या गरजांना किमान गरजा समजण्यात यावे हे अद्याप निश्चित करण्यात आलेले नाही. तथापि, सामान्यत: अन्न, वस्त्र, निवारा या प्राथमिक गरजा असल्याचे मानले जात असल्याने ही संकल्पना उपयुक्त ठरते.

➤**सापेक्ष दारिद्र्य ;Relative Poverty)** व्हा मिळणा-या उत्पन्नातून व्यक्ती समान्य गरजांची पूर्तता करु शकत नाही तेंव्हा त्यास सापेक्ष दारिद्र्य म्हणतात. विविध समाज व समूह यांच्यामध्ये तुलना करुनही संकल्पना तयार करता येते. उदा. आपण असे म्हणू शकतो की, फ्रेंच लोक भारतीय लोकांपेक्षा श्रीमंत आहेत, परंतु ते अमेरिकन लोकांपेक्षा गरीब आहेत. जोपर्यंत उत्पन्नाचे वाटप असमान आहे तोपर्यंत दारिद्र्याची ही व्याख्या अस्तित्वात राहील या संकल्पनेतील एक महत्त्वाचा दोष पुढील उदाहरणाच्या सहाय्याने दाखवता येईल. अमेरिकेतील दरिद्री लोक हे अमेरिकन प्रमाणानुसार दरिद्री असले तरी भारतीय लोकांना ते फार श्रीमंत वाटू शकतील. सामाजिक दृष्टीकोनातून गरीब लोकांची आर्थिक परिस्थिती काय आहे याची पूर्ण किंवा स्पष्ट कल्पना दारिद्र्याच्या या संकल्पनेमुळे येत नाही.
➤**दारिद्र्याचे मोजमाप** :-दारिद्र्य निर्मुलन करण्यासाठी अगोदर देशात किती दारिद्र्य आहे हे माहित असावे लागते. ते माहित असल्याशिवाय दारिद्र्य निर्मुलनाच्या विविध योजना आखता येणार नाहीत. भारतामध्ये दारिद्र्याचे मोजमाप करण्यासाठी अनेक समित्या

नेमण्यात आल्या. त्यांनी वर्तमान काळाचा विचार करुन दारिद्रय रेषा ठरविण्यासाठी कांही निकष ठरवून दारिद्रयाचे मोजमाप केले ते पुढीलप्रमाणे

तक्ता नं. १ भारतातील दारिद्रय मोजमापासाठी बदलत गेलेले निकष व प्रमाणे

अ. क्र.	मोजमाप समिती	वर्षे	निकष	प्रमाण
१	पी.डी.ओझा	१९६०-६१ १९६७-६८	२२५० उष्णांक उपभोग खर्च - ८-११ (ग्रामीण) १५-१८ (शहरी)	५१.८ (ग्रामीण)७.६ (शहरी)
२	ई.पी.डब्लु द कोस्टा	१९६३-६४	--	१३.२ (अती दारिद्रय),३४.९ (दारिद्रयात)
३	डॉ.वि.म.दांडेकर व निलकंठ रथ	१९६०-६१ १९६८-६९	२२५० उष्णांक उपभोग खर्च - रु. ३२४ (ग्रामीण) रु. ४८६ (शहरी)	४१.० ४०.०(ग्रामीण)५०.०(शहरी)
४	बी.एस.मिन्हास	१९६७-६८ १९५६-५७	उपभोग खर्च - रु. २४०	५०.६ (ग्रामीण) ६५.० (ग्रामीण)
५	डॉ.पी.के.बर्धन	१९६८-६९ १९६०-६१	उपभोग खर्च रु. १५ मासिक	५४.० (ग्रामीण) ३८.० (ग्रामीण)
६	मोन्टेक अहलुवालिया (१९७७)	१९५६-५७	उपभोग खर्च मासिक रु. १५ (ग्रामीण) रु. २० (शहरी)	५४.१ ५३.९ ४६.१
७	सातवा वित्त आयोग	१९७०-७१	उपभोग खर्च मासिक रु. ३२.७	५२.० (२२.५ कोटी ग्रामीण तर ५.२ कोटी शहरी)
८	सहावी पंचवार्षिक योजना	१९७९-८०	सरासरी उष्णांक २४०० (ग्रामीण) २१०० (शहरी)	५०.७(ग्रामीण)४०.०(शहरी)
९	जागतिक बॅंक अहवाल (१९८९)	१९७०-७१ १९८३-८४ १९८८-८९	सरासरी उष्णांक २४०० (ग्रामीण) २१०० (शहरी)	५३.० (ग्रामीण) ४५.५ (शहरी) ४४.९ (ग्रामीण)३६.४ (शहरी) ४१.७ (ग्रामीण)३३.६ (शहरी)
१०	प्रा.सुरेश तेंडुलकर समिती (२००९)	१९८७-८८ २००९-१०	उपभोग खर्च रु. १२२ (ग्रामीण) रु. १५८ (शहरी)	४४.८ (ग्रामीण)३६.५ (शहरी) ३७.२
११	नियोजन मंडळ तज्ञ समिती (१९९३)	१९७३-७४ १९८७-८८ १९९३-९४	उपभोग खर्च मासिक रु. ४९ (ग्रामीण) रु. ५७ (शहरी)	५६.४(ग्रामीण)४९२(शहरी) ३९.१(ग्रामीण)४०.१ (शहरी) ३७.३(ग्रामीण)३२.४ (शहरी)
१२	मानवी विकास अहवाल	२०००		३४.६
१३	राष्ट्रीय नमुना पहाणी (५५ वी फेरी)	१९९९-२०० ०	उपभोग खर्च रु. २११ (ग्रामीण) रु. ४५४(शहरी)	२७.०९(ग्रामीण) २३.६२(शहरी)
१४	६१ वी फेरी	२००४-०५	-	२८.३
१५	आर्थिक पहाणी अहवाल २०१०-११	२००४-०५	-	२८.६

संदर्भ :- योजना ऑगस्ट २०१२ पेज नं. १८-१९

वरील तक्त्यावरुन लक्षात येते की, दारिद्रयाच्या मोजमापासाठी ठरिवण्यात आलेले निकष हे वेगवेगळे असल्यामुळे समस्या निर्माण होते.

दलितांचे दारिद्रयाचे प्रमाण :-दलितांना अधिकृत भाषेत अनुसुचित जाती (Scheduled Caste) आणि अनुसुचित जमाती (Scheduled Tribe) म्हणून ओळखले जाते. महात्मा गांधी दलितांना ''हरिजन'' म्हणून संबोधत असत. भारतातील दलितांची संख्या एकूण लोकसंख्येच्या १/४ इतकी आहे. ग्रामीण भागामध्ये अशी म्हण प्रचलित आहे की, 'दारिद्रय हे आमच्या (दलितांच्या) पाचवीला पुजलेले आहे'. यावरुन असा अर्थ काढता येतो की, दलितांचा जन्म आणि मृत्यूही दारिद्रयातच होतो. शासनाने स्वातांयानंतर अनेक प्रयत्न करुनही दलितेत्तरांपेक्षा दलितांच्या दारिद्रयाचे प्रमाण जास्तच आहे हे पुढील आकडेवारीवरुन लक्षात येईल.

Table No. 2 Poverty By Castes and other sub-Groups

Group	1983	1993-94	2004-05
Scheduled Castes	59.0	48.6	37.1
Scheduled Tribes	63.9	50.6	44.7
All Hindus	47.0	36.8	28.0
Muslims	51.2	45.2	33.0
Other Minorities	30.2	26.8	17.90
All	46.5	37.2	28.0

Source :- Sukhadeo Thorat "How socially Inclusive has Growth Been?" Presidential Address at the 93rd Annual Conference of the Indian Economic Association.

Table No. 3 भारतातील सामाजिक गटानुसार राज्यनिहाय दारिद्रय प्रमाण (१९९९-२०००)

अ.क्र.	राज्य	समाजिक ग्अ			
		एसटी	एससी	ओबीसी	इतर
१	आंध्रप्रदेश	२३.७	१६.४	९.५	३.४
२	आसाम	३९.१	४४.९	४०.४	३९.३
३	बिहार	५९.३	५९.३	४२.८	२६.२
४	गुजरात	२७.५	१५.५	११.१	४.५
५	हरियाणा	०	१७.०	१०.८	१.१
६	कर्नाटक	२४.८	२५.६	१५.७	११.०
७	केरळ	२५.०	१५.६	१०.८	४.९
८	मध्यप्रदेश	५७.१	४१.२	३२.३	११.७
९	महाराष्ट्र	४४.२	३१.६	२१.८	१२.७
१०	ओरिसा	७३.१	५२.३	३९.७	२४.०
११	पंजाब	१६.६	११.८	६.९	०.५६
१२	राजस्थान	२४.८	१९.५	१०.२	६.०
१३	तामिळनाडु	४४.५	३१.७	१४.६	१०.६
१४	उत्तरप्रदेश	३४.६	४३.३	३२.९	१७.६
१५	पश्चिम बंगाल	५०.०	३४.९	२०.०	२९.४
	भारत	४५.८	३५.८	२६.९	१४.९

संदर्भ :- योजना ऑगस्ट, २०१२ पेज नं. २१

वरील आकडेवारीवरुन लक्षात येते की, दलितांच्या दारिद्रयाचे प्रमाण खूप मोठे आहे. ST चे दारिद्रयाचे प्रमाण सर्वाधिक असून त्याखालोखाल SC च्या दारिद्रयाचे प्रमाण येते. दोन्ही एकत्रित बेरीज केली असता दलितांच्या दारिद्रयाचे प्रमाण येते. जे दलितत्तरांपेक्षा जास्त आहे ते जास्त असण्याची अनेक कारणे आहेत.

दलितांच्या दारिद्रयाची कारणे :-दलितांच्या दारिद्रयाच्या काही महत्त्वाच्या कारणांची चर्चा पुढीलप्रमाणे केली आहे.

सामाजिक परिस्थिती :-हिंदुसमाज रचनेत दलितांचे सर्वात कनिष्ठ स्थान आहे. ते सामाजिक व आर्थिक कमकुवत्य आहेत. हिंदु समाजव्यवस्थने त्यांना गुलामा पेक्षाही हीन वागणूक दिली. दलितांना अस्पृश्य समजले जाते. ईश्वराविरुध्द जाणारा तो अस्पृश्य असे चित्र हिंदू धर्म ग्रंथातील दंत कथात उभे करुन त्याला समाजिक व्यवहारापासून दूर ठेवण्यात आले.गुजराथमधील अस्पृश्यांना अस्पृश्यतेची खूण म्हणून घराबाहेर निघताना विशिष्ट प्रकारचे शिंग लावलेली टोपी वापरावी लागत असे. पंजाबमधील अस्पृश्यांना घराबाहेर निघताना अस्पृश्यतेची खूण म्हणून हातात झाडू बाळगावा लागत असे. मलबार मधील अस्पृश्यांच्या घराची उंची ठरवून दिलेली होती. अस्पृश्यांच्या वस्तीला शेणाचे ढीग म्हणून संबोधले जात असे. तर पुरोगामीत्वाचा डांगोरा पिटणा-या महाराष्ट्रात अस्पृश्यांना गळयात मडके, कमरेला झाडू बांधून फिरावे लागत असे.१९७८ साली 'हरिजन सेवक संघाने' ग्रामीण भागातील अस्पृश्यतेच्या व्यवहाराचा शोध घेण्यासाठी एक सर्वेक्षण केल होते. त्यातील निरिक्षणे लाजीरवाणी होती. ५०% खेडेगावात दलितांना खानावळी खुल्या नव्हत्या, न्हावी त्यांचे केस कापत नव्हता, तर धोबी कपडे धुण्यास तयार नव्हता. आजही खेडयातील परिस्थिती फारशी बदलली आहे असे म्हणता येणार नाही. दलितांच्या वसाहती जाळणे, त्यांच्यावर बहिष्कार घालणे, बलात्कार, खूण, जाळपोळ इत्यादी प्रकारचे अत्याचार रोजच होत आहेत हे दलितांचे सामाजिक वास्तव आहे. (२००२ मुणगेकर)

➤**आर्थिक परिस्थिती** ➤**जमीन मालकी** :-१९८७-८८ साली अनुसुचित जमातीतील कुटुंबापैकी १२.६% कुटुंबाची जमिनीवर अजिबात मालकी नव्हती. १९९३-९४ साली ही टक्केवारी १३.३ इतकी वाढली. अनुसुचित जातीमध्ये तर भूमिहिनतेचे प्रमाण अनुसुचित जमातीपेक्षा जास्त होते. १९८७-८८ साली ते २०.४% इतके होते. जे १९९३-९४ पर्यंत १८.१% इतके कमी झाले. याउलट बिगर दलित कुटुंबापैकी फक्त १२.५% कुटुंबे भूमिहीन होती. हे प्रमाण १९९३-९४ साली ११.२% इतके कमी झाले.अनुसुचित जातीय कुटुंबापैकी ४९.७% कुटुंबे आणि ५३.६% कुटुंबे ०.४० हेक्टर जमिन अशी विभागणी अनुक्रमे १९८७-८८ आणि १९९३-९४ यावर्षी होती. या विभागातील जमीन धारणेतील बिगर दलितांचे प्रमाण बरेच कमी म्हणजे ३४.४% आणि ३७.९% अनुक्रमे होते.याच्या अगदी विरोधी बाब म्हणजे १ एकरावर मालकीच्या पध्दतीत टोकाचा बदल घडतो. उदा. १ ते २ हेक्टर जमीन बाळगणा-या बिगर दलित कुटुंबांचे प्रमाण १५% होते. तर अनुसुचित जातीय कुटुंबामध्ये ते प्रमाण ८ ते ८.६% इतके होते. २ ते ४ हेक्टर जमीन बाळगणा-या बिगर दलित कुटुंबाचे प्रमाण सुमारे १०% होते. तर अनुसुचित जातीय कुटुंबामध्ये ते फक्त ४% होते.शेवटी फक्त १.५ ते १.९% अनुसुचित जातीय कुटुंबीय४ हेक्टरपेक्षा जास्त जमिनीचे मालक होते. तर हे प्रमाण बिगर दलितांमध्ये १९८७-८८ साली ८.४% व १९९३-९४ साली ६.४% होते.कसल्या जाणा-या जमिनीच्या बाबत १९९३-९४ साली निम्यापेक्षा जास्त (५३%) अनुसुचित जातीय कुटुंबे ०.०१ हेक्टरपेक्षाही कमी आकाराची जमीन कसत होते. जे प्रमाण बिगर दलित कुटुंबासाठी ३६% होते.शिवाय ०.४० हेक्टर (१ एकर) जमीन कसणा-या कुटुंबाचे प्रमाण अनुसुचित जातीमध्ये सर्वात जास्त म्हणजे ७६% होते. तर बिगर दलितांमध्ये ते ४८% होते.४.०१ हेक्टर आणि अधिक आकाराची जमीन कसणा-यांमध्ये बिगर दलित कुटुंबाचे प्रमाण सर्वाधिक सुमारे ५% होते. जे अनुसुचित जातीमध्ये केवळ १% होते. अशा कुटुंबाचे प्रमाण अनुसुचित जातींच्या तुलनेत अनुसुचित जमातीमध्ये देखील जास्त (सुमारे ४%) आहे.अशाप्रकारे दलितांच्या भूमिहीनतेमुळे व ते अत्यल्प लहान जमिनीच्या तुकडयांना कसत असल्यामळे ते आर्थिक दृष्टया कमजोर आहेत. (२००२ मुणगेकर)

➤**रोजगार** :-१९९३-९४ साली ग्रामीण भागात शेतीक्षेत्रातील स्वयंरोजगारितांची संख्या बिगर दलितात सर्वाधिक म्हणजे ४३.३% इतकी होती. तर अनुसुचित जातीमध्ये सर्वात कमी म्हणजे २०.१% होती- ST मध्ये हे प्रमाण ३८% होते.बिगर शेतीक्षेत्रातील स्वयंरोजगारितांच्या बाबतीत किमान बिगर दलित व SC कुटुंबाबाबत त्यांचे प्रमाण अनुक्रमे १४.४% आणि १०.७% आहे.अशाप्रकारे ५७. ७% (३/५) बिगर दलित कुटुंबिय त्यांच्या स्वतःच्या रोजगार व उत्पन्नाच्या स्त्रोतावर अवलंबून आहेत- SC मध्ये हे प्रमाण ३१% आहे. जमीन व स्वयंरोजगार पुरवणा-या इतर उत्पादक स्त्रोतांची पुरेशी उपलब्धता नसल्यामुळे ग्रामीण भागातील निम्मीङ कुटुंबे शेतमजूर आहेत तर बिगर दलितांमध्ये हे प्रमाण २३% आहे.(१९९९) राज्य पातळीवरील वस्तुस्थिती अधिक अस्वस्थ करणारी आहे. उदा. आंध्र प्रदेशात ै C शेतमजुरांचे प्रमाण ७७.४८% बिहारमध्ये ७५.६४%, तामिळनाडूमध्ये ७५%, हरियानात ६३.१८%, पंजाबमध्ये ६९.७१% आणि कर्नाटकमध्ये ६२% इतके आहे.शहरी विभागात स्वयंरोजगाराचे प्रमाण बिगर दलितांमध्ये सर्वाधिकतरै ज मध्ये सर्वात कमी असून SC मधल्या स्थानावर आहेत. त्यांची अनुक्रमे टक्केवारी ३५.५, २१.६ आणि २४.९ अशी आहे.नियमित मजुरीच्या नोक-याबाबतही विषमता होती. पण ती फारशी दिसून येण्याजोगी नव्हती. पण अनियमित कामगाराबाबत मात्र हे खरे नाही. कारणै ङमध्ये त्यांचे प्रमाण (२७.६%) तर बिगर दलितांमध्ये (८.३%) होते.राज्याराज्यांमध्ये अनियमित कामगारांची स्थिती अधिक भयावह आहे. उदा. केरळमध्ये शहरीै ङ कुटुंबामध्ये अनियमित कामगारांचे प्रमाण ६१.७४%, तामीळनाडूत ४२.८६%, हरियाणात ३४.६५%, कर्नाटकात ३४.४९%, आंध्रप्रदेशात २९.५५% आणि उत्तर प्रदेशात २८.९५%बिगर दलित कुटुंबियांबाबत अनियमित कामगारांचे प्रमाण अनुक्रमे २६.६५, ११. ३३, ६.८८, १२.६६, १५.१२ आणि ७.६९% होते. (१९९९ थोरात)अशा प्रकारे बिगर दलितांच्या तुलनेत दलितांची रोजगाराची स्थितीत विषमता आढळून येते.

➤**बेरोजगारी** :-बिगर दलितांच्या तुलनेत SC, ST च्या रोजगार विषयक स्थितीत प्रचंड विषमता जाणते. भारत सरकार तीन भिन्न दृष्टिकोनावर आधारित बेरोजगारीचे तीन भिन्न प्रकार करते. १) नियमित स्थिती दृष्टिकोनानुसार नेहमी बेरोजगार असणा-या व्यक्तींची संख्या, २) साप्ताहिक स्थिती दृष्टिकोनानुसार आठवडयातून बेरोजगार असणा-या व्यक्तींची सरासरी संख्या, ३) दैनंदिन स्थिती दृष्टिकोनानुसार सर्वेक्षणाच्या तारखेआधी सात दिवसाच्या संदर्भ काळात बेरोजगार असणा-या व्यक्तींची सरासरी संख्यायापैकी पहिली आकडेवारी ३६५ दिवसाच्या संदर्भ काळात तुलनेने जास्त काळ बेरोजगार राहिलेल्या व्यक्तींची संख्या दर्शविते आणि म्हणूनच आत्यंतिक बेरोजगारीच्या निदर्शकाच्या जवळ जाते. तसेच साप्ताहिक स्थिती दृष्टिकोन सर्वेक्षण वर्षातील आठवडयांची सरासरी स्थिती मांडतो, आणि म्हणून त्यात आत्यंतिक बेरोजगारीचा अंतर्भाव होतो. तिसरी आकडेवारी दैनंदिन पातळीवरील बेरोजगारीची सरासरी पातळी दर्शविते आणि अशा प्रकारे बेराजगारीची सर्वसमावेशक आकडेवारी देते.वरील दृष्टिकोनानुसार १९९३-९४ साली ग्रामीणै ङ च्या पुरुष व स्त्रियांची बेरोजगारी ०.९ आणि ०.३% अनुक्रमे होती. बिगर दलित पुरुष व स्त्रियांच्या तुलनेत प्रमाण कमी होते. त्यांचे प्रमाण अनुक्रमे १.२ आणि ०.४% होते.साप्ताहिक स्थितीनुसार बेरोजगारीचा दर ग्रामीणै ङ च्या पुरुष व स्त्रिया दोहोंसाठी बिगरदलित पुरुष व स्त्रियांच्या तुलनेत जास्त होता. (१.९ आणि १.१%)दैनंदिन स्थितीतील बेरोजगारीच्या प्रमाणावरुन तर ही विषमता अधिकच डोळयात भरते. ग्रामीणै ङपुरुष व स्त्रियांसाठी हे प्रमाण ४.३% आणि २% आहे. तर बिगर दलित पुरुष व स्त्रियांचे प्रमाण अनुक्रमे २.७% आणि १.१% आहे.शहरी भागातही हीच परिस्थिती आहे. कारण दैनंदिन स्थितीनुसार बेरोजगारीचे प्रमाण अनुसुचित जातींच्या पुरुष व स्त्रियांमध्ये (४.९% आणि १.७%) बिगर दलित पुरुष व स्त्रियांपेक्षा (३.३% आणि १.४%) जास्त आहे.यावरुन असे लक्षात येते की, ग्रामीण व शहरी भागात बिगर दलितांच्या तुलनेतै ङच्या बेरोजगारीचे प्रमाण जास्त आहे. (२००२ मुणगेकर)

➤**शिक्षण** :-दलितांच्या दृष्टिने शिक्षण हे जास्त महत्वाचे आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १९४५ साली 'पिपल्स एज्युकेशन सोसायटी' ची स्थापना केली आणि शिक्षणापासून वंचित व दडपल्या गेलेल्या लोकांना शिक्षणाची दारे खुली केली. बिगर दलितांच्या तुलनेत दलितांच्या शैक्षणिक स्थितीचे चित्र कसे आहे ? हे अभ्यासणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागातील ैज मधील मधील ५८.८% आणि ैब मधील ५४.२% पुरुष निव्वळ साक्षरदेखील नाहीत. स्त्रियांमध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण ग्रामीण भागात ैज मध्ये ८४.३% तर ैब मध्ये ८२.४% इतके आहे.दुस-या बाजूला बिगर दलितांमध्ये निरक्षर पुरुष व स्त्रियांचे प्रमाण अनुक्रमे ३५% आणि ६५.५% आहे. मध्यम पातळीवरील शिक्षणाची स्थितीदेखील तितकीच दयनीय आहे. ग्रामीण भागात ैब पैकी केवळ ९.६% तर ैज पैकी केवळ ११.६% पुरुष माध्यमिक शालेय शिक्षणापर्यंत पोहचू शकले. बिगर दलितात हेच प्रमाण १७.३% आहे. शहरी ैज मध्ये पदवीधारकांचे प्रमाण (०.८%) ैब पदवीधारकांच्या प्रमाणापेक्षा (०.४८%) जास्त आहे. शहरी ैज स्त्रियांबाबतही (०.३५%) हे प्रमाण ैब स्त्रियांच्या तुलनेत (०.१२%) अधिक आहे. बिगर दलित कुटुंबामध्ये हा दर ैबै.ज पेक्षा बराच जास्त आहे. (२००२ मुणगेकर)

➤**जीवनाचा दर्जा** :-कुटुंबाचा खर्च जितका कमी तितके ते कुटुंब गरीब छैट च्या ५० व्या फेरीतील १९९३-९४ च्या सवेक्षणातील माहितीनुसार खालीलप्रमाणे निरीक्षणे नोंदवता येतील. ग्रामीण भागात ैज पैकी ९% कुटुंबे, ैब पैकी ७% कुटुंबे व बिगर दलित कुटुंबापैकी ३% कुटुंबे १२० रु. पेक्षा कमी रक्कम दर महिन्याला दरडोई खर्च करतात.ग्रामीण भागातील ैज पैकी ५५% कुटुंबे महिन्याला सुमारे २१० रु. खर्च करतात. हे प्रमाण ैब व बिगर दलितांमध्ये अनुक्रमे ४९% व ३३% आहे.दुस-या बाजूला सर्वाधिक खर्चाच्या म्हणजे ५६० रु. पेक्षा अधिक दरमहिना गटात बिगर दलित सर्वाधिक म्हणजे ६% तर ैब आणि ैज प्रत्येक २% आहेत. यावरुन असे लक्षात येते की, सर्वच सामाजिक गटांची जीवन पातळी निम्नदर्जाची असली तरी एका बाजूला दलित आणि दुस-या बाजूला बिगर दलित यांच्या जगण्याच्या दर्जात लक्षणीय तफावत आहे. (२००२ मुणगेकर)

➤**आरक्षण धोरण** :-शासनाद्वारे उपलब्ध करुन दिलेल्या माहितीनुसार (भारत सरकार १९९८) १ जानेवारी, १९९५ रोजी केंद्र शासनाच्या ग्रुप I आणि ठ सेवांमध्ये (म्हणजे प्रथम श्रेणी व द्वितीय श्रेणी पदे) ैब उमेदवारांचे प्रतिनिधित्व अनुक्रमे केवळ १०.१५% आणि १२.६७% इतके होते. जिथे शासकीय गरज १५% ची होती. ग्रुप ब सेवांमधील (तृतीय श्रेणी अथवा कारकुनी पदे) त्यांचे प्रतिनिधित्व १६.१५% (अपेक्षित प्रमाणापेक्षा थोडे जास्त) आणि ग्रुप क सेवांमधील (दुय्यम पदे-झाडू कामगारासहित) प्रतिनिधित्व २१.१६% होते. ST ची परिस्थिती अधिक वाईट आहे. पहिल्या चार श्रेणीतील त्यांचे प्रतिनिधित्व अनुक्रमे केवळ २.८९, २.६८, ५.६९ आणि ६.४८% इतके होते. जिथे शासकीय आवश्यकता ७.५% होती. झाडू कामगारांच्या गटातही ते प्रमाण ६.९१% वर जाऊ शकले नाही. सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांमध्ये देखील परिस्थिती असमाधानकारक आहे. उदा. १ जानेवारी, १९९४ रोजी प्रथम श्रेणीत SC ८.४१%, द्वितीय श्रेणीत ९.६८% अधिकारी होते. प्रत्यक्षात त्यांची कायदेशीर आवश्यकता १२.५% होती. तृतीय आणि चतुर्थ श्रेणी पदांमध्ये त्यांची संख्या अनुक्रमे १९.१४% आणि २२.४१% इतकी होती.ST बाबत हे चित्र अधिकच उद्वेगजनक होते. कारण प्रथमश्रेणी व द्वितीय श्रेणीत त्यांची संख्या केवळ अनुक्रमे २.२७% आणि ३.५२% होती (भारत शासन १९९३).१९८७ साली देशातील ४१ शैक्षणिक संस्थामध्ये प्राध्यापकांपैकी ०.६१% (२१३३ पैकी १३) SC होते. सहाय्यक प्राध्यापकांमध्ये १.०४% (३२६१ पैकी ३४) व्याख्यात्यामध्ये ३.१६% (५३४१ पैकी १६९) आणि संशोधन सहाय्यकांपैकी १०.५३% (९७१ पैकी १०१) प्रशासनाच्या प्रथम श्रेणी, द्वितीय श्रेणी, तृतीय श्रेणी आणि चतुर्थ श्रेणी कर्मचा-यांमध्ये त्यांची संख्या अनुक्रमे ३.३५, ४.५७, ८.५१ आणि १४.९७%होती. (भारत सरकार १९८८

➤**राजकीय परिस्थिती** :-दलितांच्या राजकीय हक्कांसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जी लढाई सुरु केली. ती कमकुवत करण्याचे काम महात्मा गांधीनी पुणे करार करण्यास भाग पाडून केले. त्यामुळे दलितांचे फार मोठे राजकीय नुकसान झाले. राजकीय सत्ता ही एक अशी गुरुकिल्ली आहे की, तिच्यामुळे विकासाची सर्व दारे खुली होतात, म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी दलितांना राज्यकर्ती जमात बनण्याचे स्वप्न दाखवले. परंतु त्यांच्यानंतर राजकीय क्षेत्रात पदार्पन केलेल्या दलितांनीच हे स्वप्न धुळीस मिळवले. त्याच्या पाठीमागे एक फार मोठे जातीयवादी षड्यंत्र आहे. उत्तरप्रदेश सारखा अपवाद वगळता. भारतातील कोणत्याही राज्यामध्ये दलित सत्तेवर येवू शकले नाहीत. दलित वेगवेगळया पक्षामध्ये व गटामध्ये विखुरलेले असल्यामुळे दलित नेते हे दलितांचे प्रतिनिधी न राहता. कोणत्यातरी पक्षाचे प्रतिनिधी असतात. त्यामुळे जी कांही धोरणे दलितांच्या हितासाठी घेणे आवश्यक असते. त्याला मर्यादा पडतात.

➤ **धार्मिक परिस्थिती** :-भारतीय संविधानाने भारत हे निधर्मी राष्ट्र आहे असे म्हटले तरी भारतीय समाज मनावर कांही विशिष्ट धर्माचा जबरदस्त पगडा आहे. हिंदू धर्मामध्ये दिलत दबलेले पिचलेले होते. वर्णव्यवस्थेच्या सर्वात शेवटी त्यांची गणना होत होती. त्यांना संपत्ती जमा करण्याचा अधिकार नव्हता. अनेक प्रकारची बंधने त्यांच्यावर होती. याबंधनातून मुक्त करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलितांना बौध्द धम्माचा मार्ग दाखवला. त्यांच्या मार्गाने कांही दलित गेले. परंतु दलितामधील अनेक जाती आजही वेगवेगळया धर्माच्या शिकार होत आहेत. त्यांना अमिष दाखवून अनेक धर्मामध्ये त्यांचे धर्मांतर होत आहे. म्हणून दलित एक संघ होवू शकत नाही, तर तो विखुरला गेला. स्वत:ला व स्वत:च्या मार्गदात्यांना तो विसरला आहे. प्रगतीच्या वाटेवर न जाता धार्मिक कर्मकांडात व अंधश्रध्देत गुरफटून गेला आहे. म्हणून त्यांच्या आर्थिक स्थितीत बदल होत नाही.

➤**मानसिकता** :-पिढयान-पिढया वर्णव्यवस्थेने दिलेल्या गुलामगिरी मुळे दलितांची मानसिकता अशी बनली आहे की,

आपला जन्म दारिद्रयात जगण्यासाठीच झाला असून आपण दारिद्रयामध्ये जगले पाहिजे. अशी निराशाजन परिस्थिती आहे. कारण एखादा दलित आजही आपली आर्थिक उन्नती करत असेल तर जातीयवाद्यांच्या पोटात पोटशुळ उठतो हे खैरलांजी हत्याकांडावरुन ल

➤**दारिद्रय निर्मुलनासाठी शासकिय उपाययोजना** :-पाचव्या पंचवार्षिक योजनेपर्यंत भारत सरकारचे दारिद्रयाच्या प्रश्नाकडे फारसे लक्ष नव्हते. परंतु पाचव्या योजनेपासून दारिद्रय प्रश्नाकडे गांभीर्याने पाहिले गेले. इंदिरा गांधी यांनी ''गरीबी हटाव'' ची घोषणा केली. त्यानुसार आजतागायत शासकीय स्तरावर दारिद्रय निर्मुलनासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. ते पुढीलप्रमाणे -➤वीस कलमी कार्यक्रम ➤ लहान शेतकरी विकास संस्था (SFDA) ➤सीमांत शेतकरी आणि शेतमजूर विकास संस्थ ➤ किमान गरजा कार्यक्रम ➤अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रम ;DPAP) ➤ वाळवंटी विकास कार्यक्रम ;DDP)➤राष्ट्रीय ग्रामीण विकास कार्यक्रम ;NREP ➤ग्रामीण भूमिहीन रोजगार हमी योजना (RLEGP)➤स्त्रिया आणि बालकल्याण विकास योजना ;DWCRR) ➤कौन्सिल फॉर ॲडव्हान्समेंट ऑल पीपल्स ॲक्शन ॲन्ड रुरल टेक्नॉलॉजी (APART)➤ ट्रायसेम➤ ग्रामीण विकासाचा धडक कार्यक्रम➤अंत्योदय योजना ➤ भटक्या जनजाती विकास योजना➤जवाहर रोजगार योजना ;JRY)➤पंतप्रधान एकात्मिक शहरी दारिद्रय निर्मुलन कार्यक्रम (PMIMUPEP)➤नवीन रोजगार निर्मिती योजना➤ एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम ➤पंतप्रधान रोजगार योजना (सप्टेंबर १९९३) ➤महिला समृध्दी योजना (ऑक्टोंबर १९९३)➤ नॅशनल सोशल असिस्टंट प्रोग्रॅम;NSAP)➤स्वर्णजयंती ग्रामस्वयंरोजगार योजना(SGSY)➤सार्वजनिक वितरण व्यवस्था PDS)➤ मध्यान्हीचा जेवन कार्यक्रम➤अंत्योदय अन्नयोजना➤ अन्नपूर्णा योजना➤संकटकालीन खाद्य पुरवठा योजना (EPP)➤ ग्रामीण धान्य बॅंक योजना➤लक्ष्यगटांसाठी सार्वजनिक वितरण व्यवस्था (IPDS)➤प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना➤ इंदिरा आवास योजना➤इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वृध्द पेन्शन योजना➤ राष्ट्रीय स्वास्थ्य विमा योजना➤आम आदमी विमा योजना➤ जननी सुरक्षा योजना➤ संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना➤ स्वणजयंती शहरी रोजगार योजना➤प्रधानमंत्री रोजगार सृजन कार्यक्रम➤ आश्वासीत रोजगार योजना.➤कुटुंबनियोजन व कुटुंबकल्याण कार्य

निष्कर्ष व उपाय :-➤ दारिद्रयाचे मोजमाप करण्यासाठी नेमण्यात आलेल्या वेगवेगळया कमिटयांच्या निकषामध्ये व निष्कर्षामध्ये भिन्नता दिसून येते. त्यामुळे भारतातील दारिद्रयाचा नेमका अंदाज येत नाही म्हणून पुन्हा एकदा सर्वच कमिटयांना एकत्र करुन एकच कमिटी नेमण्यात यावी व व्यापक स्वरुपात अभ्यास करुन दारिद्रयाचे निकष ठरवावेत.➤ दलितेत्त्तरांपेक्षा दलितांच्या दारिद्रयाचे प्रमाण जास्त आहे. त्यात पारदर्शकता येण्यासाठी ग्रामीण आणि शहरी दारिद्रयाबरोबर दलित-दलितेत्तर यांच्यासाठीही दारिद्रयाचे वेगळे निकष ठरवून मोजमाप करण्यात यावे. जेणेकरुन दलितांच्या दारिद्रयाची योग्य कल्पना येईल व त्यानुसार उपाययोजना करता येतील. ➤दारिद्रय निर्मुलनासाठी शासनाने अनेक योजना सुरु केल्या असल्या तरी त्या योजनांची उपयोगिता तपासून पहावी व ढिगभर योजनांऐवजी काही योजना एकत्र करुन कांही मोजक्याच योजना सुरु कराव्यात. ज्यामुळे कामात सुसुत्रता येईल व अनावश्यक खर्चही वाचेल.➤दलितांना आजही समाजव्यवस्थेत सन्मानजनक वागणूक मिळत नाही. त्यांची आर्थिक- सामाजिक पिळवणूक व शोषण होते. हे थांबवण्यासाठी वेगळया स्वरुपाचा कृती कार्यक्रम तयार करावा व दलितांना मुळ प्रवाहात आणले जावे.➤ समाज व्यवस्थेच्या जबरदस्त पगडयामळे दलितांची मानसिकता नकारात्मक बनली आहे. त्यांना दारिद्रयातच जीवन व्यतीत करण्याची खंत वाटत नाही ही शोकांतिका आहे. दलितांनी महात्मा जोतीराव फुले, राजर्षी शाहु महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा स्विकार करावा व दारिद्रयातून बाहेर पडण्यासाठी स्वतःची मानसिकता बदलावी. ➤दलितांना जमीनीतील वाटा, नोकरीतील आरक्षण, शिक्षणाच्या सोयी, व रोजगाराच्या संधी उपलब्धता करुन देणारी व्यवस्था सदोष आहे. शेतजमिनीचे पुनर्वाटप केले जावे. नवीन आर्थिक धोरणामुळे आरक्षण संपत असून खाजगी क्षेत्रातही आरक्षण कायदा सक्तीचा करावा. शिक्षणाच्या सुविधा व रोजगाराच्या संधीची उपलब्धता करुन द्या

सारांश :-भारतातील दारिद्रयाच्या प्रश्नांची चर्चा व्यापक स्वरुपात केली पाहिजे. दारिद्रय निर्मुलनाला नियोजनात पहिले स्थान दिले पाहिजे. कारण २०२० मध्ये भारत महासत्ता होणार हे स्वप्न दाखवत असताना विकास दरात वाढ करण्याच्या उद्दिष्टाबरोबरच दारिद्रय निर्मुलन होणे गरजेचे आहे. विशेषतः हजारो वर्षापासून समाजव्यवस्थेने ज्यांना विकासापासून वंचित ठेवले आहे. अशा वंचित दलितांच्या दारिद्रयावर जास्त लक्ष केंद्रीत केले पाहिजे. कारण दारिद्रयामध्ये जीवन जगणा-या लोकांमध्ये यांचे प्रमाण जास्त आहे. महासत्तेचे स्वप्न पाहणा-या राज्यकर्त्यांना दारिद्रयाच्या संदर्भातील प्रा.रेग्नर नर्क्स यांच्या ;। Country is poor because it is poor) देश गरीब आहे. कारण तो दारिद्रयात आहे. या विधानाचा विसर पडता कामा नये.

संदर्भ :-➤ डॉ. भालचंद्र मुणगेकर, (२००२) भारतातील आर्थिक सुधारणा आणि दलित एक आंबेडकरी दृष्टीकोण
➤डॉ. एल.एच.पाटील (संपादक), जागतिकीकरणानंतरची भारतीय अर्थव्यवस्थेतील स्थित्यंतरे, मराठवाडा अर्थशास्त्र परिषदेचे २९ वे वार्षिक अधिवेशन विशेषांक
➤योजना ऑगस्ट, २०१२
➤प्रा. राम देशमुख, अर्थशास्त्रीय संकल्पना
➤देवझांबरे, भारतीय अर्थव्यवस्था
➤दत्त सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था
➤ भोसले काटे, व्यावसायिक पर्यावरण
➤ीजजरुध्ध्वसंददपदहबवउउपेपवदण्हवअण्पदण
➤www.censusindia.com